

DEMOKRATIK QADRIYATLARNI RIVOJLANTIRISH VA GLOBAL FUQAROLIK KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

A.R.Raxmatullayev¹

1. Angren universiteti dotsenti

Mas'ul muallif: Raxmatullayev
Alimjon Riskulovich, Angren
universiteti dotsenti.

e-mail:
olimjonrahmatullayev2020@gmail.
com

Received: 02 Oktabr 2026
Accepted: 07 Oktabr 2026
Published: 12 Oktabr 2026

Copyright: © 2026 by the
author(s). Licensee Buxoro xalqaro
universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Raxmatullayev, A.
R. DEMOKRATIK QADRIYATLARNI
RIVOJLANTIRISH VA GLOBAL
FUQAROLIK
KOMPETENSIYALARINI
SHAKLLANTIRISHNING
PEDAGOGIK ASOSLARI / A. R.
Raxmatullayev // Buxoro xalqaro
universiteti ilmiy axborotnomasi.
— 2026. — T. 10, № 1. — B.
364–368.

Annotatsiya. Mazkur maqolada demokratik qadriyatlarining ta'lim jarayonidagi o'rni hamda ular asosida global fuqarolik kompetensiyalarini shakllantirishning pedagogik asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqotda demokratik ta'limning nazariy ildizlari, ta'limni demokratlashtirish tamoyillari, erkin fikrlash, tenglik, o'zaro hurmat va fuqarolik mas'uliyatini rivojlantirish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. J.J. Russo, I. Berlin, M. Fuko, M. Nussbaum va A. Nill qarashlari qiyosiy tahlil qilinib, Summerhill maktabi tajribasi demokratik ta'limning amaliy modeli sifatida umumlashtiriladi. Tadqiqot natijasida demokratik tamoyillar bilan global fuqarolik kompetensiyalari o'rtasidagi bog'liqlik aniqlandi hamda ta'lim muhitining demokratikligini ta'minlovchi pedagogik mexanizmlar asoslab berildi. Tahlil demokratik muhitda tashkil etilgan ta'lim o'quvchilarning mustaqil qaror qabul qilishi, o'z fikrini asoslay olishi, boshqalarning qarashlariga hurmat bilan munosabatda bo'lishi va jamiyat hayotida faol ishtirok etishiga zamin yaratishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: demokratik ta'lim, demokratik qadriyatlar, global fuqarolik, fuqarolik kompetensiyasi, erkin fikrlash, tenglik, inson huquqlari, fuqarolik mas'uliyati, ta'limni demokratlashtirish, shaxsiy tanlov.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ДЕМОКРАТИЧЕСКИХ ЦЕННОСТЕЙ И ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ ГЛОБАЛЬНОГО ГРАЖДАНСТВА

Аннотация. В статье рассматриваются роль демократических ценностей в образовании и педагогические основы формирования на их базе компетенций глобального гражданства. Исследование охватывает теоретические корни демократического образования, принципы демократизации образовательного процесса, а также возможности развития свободы мысли, равенства, взаимного уважения и гражданской ответственности. Проводится сравнительный анализ взглядов Ж.-Ж. Руссо, И. Берлина, М. Фуко, М. Нуссбаум и А. Нилла, а школа «Саммерхилл» обобщается как практическая модель демократического образования. В результате выявлена связь между демократическими принципами и компетенциями глобального гражданства, обоснованы педагогические механизмы обеспечения демократичности образовательной среды. Анализ показывает, что демократическая образовательная среда способствует самостоятельному принятию решений учащимися, развитию критического и открытого мышления, уважению к различным точкам зрения и активному участию в общественной жизни.

Ключевые слова: демократическое образование, демократические ценности, глобальное гражданство, гражданская компетентность, свобода мысли, равенство, права человека, гражданская ответственность, демократизация образования, личностный выбор.

PEDAGOGICAL FOUNDATIONS FOR DEVELOPING DEMOCRATIC VALUES AND FORMING GLOBAL CITIZENSHIP COMPETENCIES

Abstract. This article examines the role of democratic values in education and the pedagogical foundations for developing global citizenship competencies on their basis. The study considers the theoretical roots of democratic education, the principles of educational democratization, and the development of freedom of thought, equality, mutual respect, and civic responsibility. The views of J.-J. Rousseau, I. Berlin, M. Foucault, M. Nussbaum and A. Neill are compared, and the Summerhill school is generalized as a practical model of democratic education. The analysis reveals the link between democratic principles and global citizenship competencies and substantiates pedagogical mechanisms that make the learning environment genuinely democratic. The findings indicate that a democratic educational environment supports learners' independent decision-making, critical and open thinking, respect for diverse views, and active participation in social life.

Keywords: democratic education, democratic values, global citizenship, civic competence, freedom of thought, equality, human rights, civic responsibility, educational democratization, personal choice.

Kirish. XXI asrda ta'limning vazifasi faqat bilim va ko'nikmalarni uzatish bilan chegaralanmaydi. Axborot oqimi tezlashgan, iqtisodiyot, madaniyat va texnologiyalar o'zaro bog'langan sharoitda ta'lim shaxsning ijtimoiy, madaniy va axloqiy rivojlanishini ta'minlashi, uning jamiyat oldidagi mas'uliyatini anglashiga yordam berishi hamda turli qarashlarga hurmat bilan yondashish qobiliyatini shakllantirishi lozim. Shu nuqtayi nazardan demokratik qadriyatlarni ta'lim mazmuni va jarayoniga singdirish global fuqarolik kompetensiyalarini shakllantirishning muhim sharti sifatida namoyon bo'ladi.

Demokratik ta'limning markazida insonning qadr-qimmati, teng huquqliligi, erkin tanlovga ega bo'lishi va o'z fikrini erkin ifodalashi kabi tamoyillar turadi. Ta'lim jarayonida mazkur qadriyatlarining amaliy namoyon bo'lishi o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi munosabatlarni ham o'zgartiradi. O'qituvchi faqat tayyor bilim beruvchi emas, balki o'quvchining mustaqil fikrlashi, savol berishi, dalillashi va qaror qabul qilishini qo'llab-quvvatlovchi pedagogik hamroh sifatida qaraladi. Bunday yondashuvda sinf xonasi jamiyatning kichik modeliga aylanadi: o'quvchi demokratiya haqida o'qibgina qolmay, uni kundalik muloqot, hamkorlik va birgalikda qaror qabul qilish orqali o'zlashtiradi.

Demokratiya va ta'lim munosabati qadimgi falsafiy qarashlardan boshlab shakllangan. Platon va Aristotelning tarbiya hamda jamiyat haqidagi qarashlari keyingi pedagogik tafakkur uchun muhim nazariy zamin yaratgan. Keyinchalik Frensis Bekon, Jon Lokk va Jan-Jak Russo kabi mutafakkirlar shaxsning tajribasi, mustaqilligi va erkinligi masalalarini ta'lim bilan bog'ladilar. Xususan, Russo ta'limni majburlashdan ko'ra bolaning tabiiy rivojlanishi va tajribasiga tayangan holda tashkil etishni ilgari surgan [4].

Zamonaviy xalqaro hujjatlarda demokratik ta'lim alohida e'tiborga olinadi. Yevropa Kengashi demokratik fuqarolik tarbiyasini ta'lim, tayyorgarlik, ma'rifat, axborot, amaliy mashg'ulotlar va faoliyatlar majmui sifatida talqin etib, demokratik madaniyat uchun zarur bo'lgan qadriyatlar, munosabatlar, ko'nikmalar hamda bilim va tanqidiy tushunishni o'z ichiga olgan kompetensiyalar tizimini ishlab chiqqan [2]. YUNESKO global fuqarolik ta'limini o'quvchilarni yanada tinch, adolatli va barqaror dunyoni barpo etishda faol ishtirok etishga tayyorlovchi yondashuv sifatida ta'riflaydi [7]. Bunday yondashuv o'quvchilarning huquq va majburiyatlarini anglashiga, xilma-xillikni qadrlashiga va demokratik hayotda faol qatnashishiga yordam beradi. Demak, demokratik ta'limning natijasi faqat bilim emas, balki amaliy fuqarolik kompetensiyasidir.

Mamlakatimizda ham ta'lim sohasidagi islohotlar shaxsni har tomonlama rivojlantirish, uning mustaqil fikrlashi va jamiyat hayotida faol ishtirok etishini ta'minlashga yo'naltirilgan. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunda ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy tamoyillari belgilangan bo'lib, ular shaxs huquqlari va erkinliklarini hurmat qilish, ta'lim oluvchilarning o'z qobiliyatlarini erkin rivojlantirishi uchun sharoit yaratishni nazarda tutadi [9]. Taraqqiyot strategiyasida esa inson qadriini ulug'lash va faol fuqarolik jamiyatini rivojlantirish ustuvor vazifa sifatida ko'rsatilgan [10]. Bu holat demokratik qadriyatlarini pedagogik nuqtayi nazardan chuqur o'rganishni dolzarb ilmiy-amaliy masalaga aylantiradi.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, globallashtirish sharoitida shaxsdan turli ijtimoiy va madaniy muhitlarda muloqot qila olish, inson huquqlarini anglash, xilma-xillikni qabul qilish va jamiyat hayotida mas'uliyatli ishtirok etish talab etilmoqda. Amaliyotda esa demokratik qadriyatlar ko'pincha o'quv dasturlarida deklarativ tarzda e'lon qilinadi, biroq ta'lim muhitining o'zi (baholash, qaror qabul qilish, muloqot uslubi) bu qadriyatlarga mos kelmasligi mumkin. Shu sababli e'lon qilingan qadriyatlar bilan real pedagogik amaliyot o'rtasidagi tafovut tadqiqotning asosiy muammosini tashkil etadi.

Maqolaning maqsadi demokratik qadriyatlarining ta'lim jarayonidagi o'rnini aniqlash va ularning global fuqarolik kompetensiyalarini shakllantirishdagi pedagogik imkoniyatlarini yoritishdan iborat. Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: demokratik ta'lim tamoyillarini aniqlash; mutafakkirlarning ta'limga oid qarashlarini qiyosiy tahlil qilish; Summerhill tajribasini demokratik ta'limning amaliy modeli sifatida baholash; demokratik tamoyillar va global fuqarolik kompetensiyalari o'rtasidagi bog'liqlikni asoslash hamda ta'lim amaliyoti uchun pedagogik mexanizmlarni taklif etish.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Mavzuga oid manbalarni shartli ravishda to'rt guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruhga ta'limda tabiiy rivojlanish va shaxs erkinligi g'oyasini ilgari surgan klassik qarashlar (J.J. Russo) kiradi [4]. Ikkinchi guruhni erkinlik va hokimiyat munosabatlarini falsafiy tahlil qilgan I. Berlin va M. Fuko asarlari tashkil etadi [1; 6]. Uchinchi guruh gumanitar ta'lim va empatiyaning demokratiya uchun ahamiyatini yoritgan M. Nussbaum tadqiqotlarini qamrab oladi [3]. To'rtinchi guruhga demokratik ta'limning amaliy tajribasi (A. Nill, Summerhill) hamda me'yoriy-institutsional hujjatlar, ya'ni Yevropa Kengashi, YUNESKO va OECD tomonidan ishlab chiqilgan kompetensiyaviy konsepsiyalar kiritildi [2; 5; 7; 8].

Tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega bo'lib, unda tavsifiy, qiyosiy va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Dastlab demokratik ta'lim tushunchasining mazmuni va uning asosiy tamoyillari ajratib olindi. Keyingi bosqichda turli mutafakkirlarning ta'lim, erkinlik, inson huquqlari va shaxs rivojlanishiga doir qarashlari o'zaro qiyoslandi. Yakuniy bosqichda ushbu nazariy qarashlarning global fuqarolik kompetensiyalarini shakllantirishdagi pedagogik imkoniyatlari umumlashtirildi va amaliy mexanizmlar sifatida tizimlashtirildi.

Tahlil jarayonida global fuqarolik kompetensiyasi uch o'zaro bog'liq soha birligi sifatida qaraldi: bilish sohasi (global muammolar va ularning o'zaro bog'liqligini tushunish), ijtimoiy-emotsional soha (umumiy qadriyatlar, empatiya va xilma-xillikka hurmat) hamda xulq-atvor sohasi (mas'uliyatli va samarali harakat qilish) [7]. OECD yondashuvida esa global kompetensiya mahalliy va global masalalarni tahlil qilish, turli nuqtayi nazarlarni tushunish va qadrlash, turli madaniyat vakillari bilan ochiq muloqot qilish hamda jamoaviy farovonlik uchun harakat qilish qobiliyatlari sifatida ta'riflanadi [8]. Mazkur ta'riflar demokratik ta'lim tamoyillari bilan kompetensiyalarni solishtirishda tayanch mezon vazifasini bajardi.

Metodologik jihatdan ta'limni demokratlashtirish jarayoni shaxsga yo'naltirilgan yondashuv bilan bog'lanadi. Bunda o'quvchi tayyor xulosalarni qabul qiluvchi subyekt emas, balki bilimni izlash, savol qo'yish va o'z qarashlarini

shakllantirish jarayonining faol ishtirokchisi sifatida qaraladi. Shu sababli demokratik ta'limni o'rganishda ta'lim mazmuni bilan birga pedagogik munosabatlar, muloqot va tanlov imkoniyatlarini ham hisobga olish zarur.

Natija va muhokamalar.

Demokratik ta'limning asosiy tamoyillari

Tahlil natijasida demokratik ta'limning global fuqarolik kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi asosiy yo'nalishlari aniqlandi. Birinchidan, tenglik tamoyili barcha ta'lim oluvchilarning fikri va shaxsiy qadr-qimmatini tan olishni nazarda tutadi. Bu o'quvchining ijtimoiy kelib chiqishi, qobiliyati yoki muvaffaqiyat darajasidan qat'i nazar, uning ovozi sinfda eshutilishini bildiradi. Ikkinchidan, erkinlik o'quvchining tanlov qilish, savol berish va o'z fikrini bildirish imkoniyatini kengaytiradi. Uchinchidan, hurmat tamoyili turli nuqtayi nazarlar bilan muloqot qilish madaniyatini shakllantiradi. To'rtinchidan, fuqarolik mas'uliyati shaxsning o'z xatti-harakatlari va qarorlarining jamiyatga ta'sirini anglashga yordam beradi. Beshinchidan, faol ishtirok tamoyili o'quvchini ta'lim jarayoni va jamoa hayotiga oid qarorlarni muhokama qilish hamda ularni amalga oshirishga jalb etadi.

Demokratik ta'limning mazkur jihatlari global fuqarolik kompetensiyasining tarkibiy qismlari bilan bevosita bog'liq. Global fuqaro o'z huquqlarini bilishi bilan birga boshqalarning huquqlarini ham tan oladi, turli madaniyat va qarashlarga hurmat bilan munosabatda bo'ladi, muammolarga tanqidiy yondashadi va ijtimoiy jarayonlarda mas'uliyatli ishtirok etishga intiladi [7; 8]. Tamoyillar va ular shakllantiradigan kompetensiyalar o'rtasidagi bog'liqlik 1-jadvalda umumlashtirilgan.

1-jadval.

Demokratik ta'lim tamoyillari va shakllanadigan kompetensiyalar

Tamoyil	Ta'limdagi namoyon bo'lishi	Rivojlanadigan kompetensiya
Tenglik	Barcha o'quvchilarning fikrini qadrlash, har bir o'quvchiga so'zlash imkonini berish	Muloqot va hamkorlik
Erkinlik	Tanlov va mustaqil fikrlash imkoniyati, savol qo'yish huquqi	Qaror qabul qilish
Hurmat	Turli qarashlarni tinglash va qabul qilish, munozara madaniyati	Madaniyatlararo kompetensiya
Mas'uliyat	Qarorlarning oqibatini anglash, o'z xatti-harakatiga javob berish	Fuqarolik mas'uliyati
Faol ishtirok	Ta'lim va jamoa qarorlarida qatnashish, tashabbus ko'rsatish	Fuqarolik faolligi

Mutafakkirlar qarashlarining pedagogik talqini

J.J. Russo qarashlarida shaxsning mustaqilligi va tabiiy rivojlanishi alohida o'rin tutadi. Uning ta'lim haqidagi yondashuvda o'qituvchi bolaning har bir harakatini qat'iy nazorat qiluvchi shaxs emas, balki mustaqil fikrlashga yo'naltiruvchi pedagog sifatida namoyon bo'ladi. Russo fikricha, bola tayyor qoidalarni yodlashdan ko'ra o'z tajribasi orqali o'rganganda bilim chuqurroq o'zlashadi. Bu g'oya zamonaviy demokratik ta'limda o'quvchi tanlovini qo'llab-quvvatlash tamoyili bilan uyg'unlashadi [4].

I. Berlin erkinlikni salbiy va ijobiy shakllarga ajratadi. Salbiy erkinlik tashqi aralashuv va majburlashning yo'qligini anglatadi, ijobiy erkinlik esa shaxsning o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish va mustaqil yo'l tanlash imkoniyati bilan bog'lanadi. Ta'lim nuqtayi nazaridan bu ikki jihat o'quvchiga bosim o'tkazmaslik bilan birga uning faol rivojlanishi uchun sharoit yaratish zarurligini ko'rsatadi. Boshqacha aytganda, o'qituvchi faqat "to'sqinlik qilmasligi" yetarli emas: u o'quvchi tanlovni ongli amalga oshirishi uchun zarur bilim, vosita va qo'llab-quvvatlashni ta'minlashi kerak [1].

M. Fuko qarashlarida ta'lim bilim va hokimiyat munosabatlari bilan bog'liq murakkab ijtimoiy tizim sifatida talqin qilinadi. Uning yondashuvi ta'lim muassasasidagi muloqot, nazorat, jadval, imtihon va bilimni taqsimlash mexanizmlariga tanqidiy qarash imkonini beradi [6]. Shu jihatdan demokratik ta'lim faqat dars jarayonidagi erkinlik emas, balki ta'lim muhitida qarorlar qanday qabul qilinishi va turli ovozlarning qay darajada eshutilishini ham qamrab oladi. Fuko g'oyalari pedagogni o'z amaliyotidagi yashirin hokimiyat shakllarini (masalan, baholash orqali o'quvchini boshqarishni) anglashga undaydi.

M. Nussbaum demokratiyaning barqarorligi fuqarolarning tanqidiy fikrlash, o'zini "dunyo fuqarosi" sifatida his qilish va boshqa insonning holatini tasavvur qila olish (narrativ tasavvur) qobiliyatiga bog'liq ekanini ta'kidlaydi. Uning fikricha, gumanitar fanlarni ta'limdan siqib chiqarish demokratik madaniyatni zaiflashtiradi [3]. Mazkur qarashlarning pedagogik ahamiyati 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval.

Mutafakkirlar qarashlarining pedagogik ahamiyati

Mutafakkir	Asosiy g'oya	Pedagogik xulosa
J.J. Russo	Bolaning tabiiy rivojlanishi va tajribasi	O'quvchi tanlovini qo'llab-quvvatlash, majburlashdan voz kechish
I. Berlin	Salbiy va ijobiy erkinlik	Bosimsiz muhit bilan birga imkoniyat yaratish
M. Fuko	Bilim va hokimiyat munosabati	Nazorat va baholash mexanizmlariga tanqidiy qarash

Mutafakkir	Asosiy g'oya	Pedagogik xulosa
M. Nussbaum	Gumanitar ta'lim va empatiya	Boshqa nuqtayi nazarni tushunish, tanqidiy tahlil
A. Nill	Maktab hayotida o'quvchi ishtiroki	Teng ovozli jamoaviy boshqaruv, mas'uliyatli erkinlik

Summerhill maktabi tajribasi

Summerhill maktabi demokratik ta'limning amaliy namunalaridan biri sifatida alohida ahamiyatga ega. A. Nill tomonidan asos solingan ushbu maktabda o'quvchilarning shaxsiy tanlovi va maktab hayotiga doir qarorlar qabul qilishdagi ishtiroki muhim tamoyil sifatida qaraladi. Maktab yig'ilishlarida o'quvchi va o'qituvchilarning teng ovoza ega bo'lishi demokratik boshqaruvning amaliy ko'rinishini ifodalaydi: har bir ishtirokchi, yoshi va lavozimidan qat'i nazar, bitta ovoza ega bo'ladi va jamoa qoidalarini birgalikda muhokama qilinib belgilanadi [5].

Summerhill tajribasi o'quvchining mas'uliyatini oshirish, o'z fikrini asoslash va boshqalarning qarorlariga munosabat bildirish ko'nikmalarini rivojlantirish bilan ahamiyatlidir. Bunda erkinlik mas'uliyatsizlik sifatida emas, balki tanlovning oqibatlarini anglash va o'z xatti-harakatiga javob berish bilan birgalikda qaraladi. O'quvchi qoidalarini tashqaridan berilgan buyruq sifatida emas, o'zi ishtirok etib qabul qilgan kelishuv sifatida o'zlashtiradi, bu esa qoidaga ongli rioya qilish madaniyatini mustahkamlaydi [5].

Shu bilan birga Summerhill modelini mexanik ravishda ko'chirib bo'lmashligini ham e'tiborga olish zarur. Bu maktab kichik hajmli, nodavlat va o'ziga xos pedagogik falsafaga asoslangan muassasa bo'lib, uning tajribasi umumta'lim tizimining davlat standartlari, ko'p sonli sinflar va yagona baholash talablari sharoitida to'g'ridan-to'g'ri qo'llanilmaydi. Shu sababli Summerhill ko'proq tayyor andoza emas, balki demokratik tamoyillar amalda qanday ishlashini ko'rsatuvchi tahliliy namuna sifatida qimmatlidir.

4. Demokratik ta'lim va global fuqarolik kompetensiyalarining uzviy bog'liqligi

Tahlil global fuqarolik kompetensiyalarining uchala sohasi demokratik ta'lim muhitida o'zaro bog'liq holda rivojlanishini ko'rsatdi. Bilish sohasida demokratik muhit o'quvchini tayyor ma'lumotni qabul qilishdan savol qo'yish, manbalarni solishtirish va dalillarga tayanib xulosa chiqarishga o'tkazadi. Ijtimoiy-emotsional sohada teng muloqot va o'zaro hurmat empatiya, xilma-xillikni qadrlash va umumiy insoniy qadriyatlarga mansublik hissini shakllantiradi. Xulq-atvor sohasida esa o'quvchi jamoa qarorlarida ishtirok etib, o'z tanlovi uchun javobgarlikni his qiladi va jamiyat muammolari yechimiga o'z hissasini qo'shishga o'rganadi [2; 7; 8].

Demak, global fuqarolik kompetensiyalari alohida "fuqarolik darslari"da emas, balki butun ta'lim muhitining sifati orqali shakllanadi. Agar o'quvchi sinfda o'z fikrini bildirish imkoniga ega bo'lmasa, global fuqarolik haqidagi nazariy bilim uning amaliy xulqiga aylanmaydi. Aksincha, kundalik pedagogik amaliyotda tenglik va hurmat ko'rinib tursa, o'quvchi bu qadriyatlarni "yashirin o'quv dasturi" orqali ham o'zlashtiradi.

Demokratik muhitni shakllantirishning pedagogik mexanizmlari

Nazariy tahlil natijalari asosida demokratik qadriyatlarni amaliyotga tatbiq etishning bir qator pedagogik mexanizmlarini ajratish mumkin. Ular 3-jadvalda tizimlashtirilgan.

3-jadval.

Demokratik muhitni shakllantirish mexanizmlari

Mexanizm	Mazmuni	Shakllanadigan natija
Sinf (guruh) kengashi	Qoidalar va jamoaviy kelishuvlarni o'quvchilar bilan birga ishlab chiqish	Mas'uliyat, qoidaga ongli rioya
Boshqariladigan munozara	Muammoli masalalarni turli nuqtayi nazardan muhokama qilish	Tanqidiy fikrlash, hurmat bilan bahslashish
Loyihaga asoslangan o'qitish	Mahalliy yoki global muammo bo'yicha jamoaviy loyiha bajarish	Hamkorlik, tashabbuskorlik
Ijtimoiy xizmat orqali o'rganish	Bilimni jamiyat uchun foydali amaliy faoliyatda qo'llash	Fuqarolik faolligi
Ishtirokchi baholash	O'z-o'zini va o'zaro baholash, mezonlarni birgalikda belgilash	Refleksiya, javobgarlik
Gumanitar yo'nalishdagi mashg'ulotlar	Adabiyot, tarix va madaniyat materiallari orqali boshqa nuqtayi nazarni tushunish	Empatiya, madaniyatlararo tushunish

Mazkur mexanizmlarning samaradorligi ularning bir martalik tadbir sifatida emas, tizimli va izchil qo'llanishiga bog'liq. Eng muhimi, o'qituvchi ushbu usullarni rasmiy tarzda emas, o'quvchi fikri haqiqatan ham qarorlarga ta'sir qilishiga ishonch hosil qilgan holda qo'llashi lozim.

Milliy ta'lim kontekstida qo'llash imkoniyatlari

O'zbekiston ta'lim tizimida demokratik qadriyatlarni rivojlantirish imkoniyatlari mavjud me'yoriy asoslar bilan qo'llab-quvvatlanadi. Ta'lim sohasidagi davlat siyosati tamoyillari shaxs manfaatlarini ustuvor qo'yish va ta'lim oluvchilarning faolligini rag'batlantirishni nazarda tutadi [9], taraqqiyot strategiyasi esa inson qadr-qimmatini ta'minlash va fuqarolik jamiyati institutlarini rivojlantirishni ustuvor vazifa sifatida belgilaydi [10]. Oliy ta'lim muassasalarida talabalar o'zini o'zi boshqarish organlari, ilmiy-ijodiy to'garaklar, ixtiyoriy jamoat faoliyati hamda munozara klublari demokratik tajribani shakllantirish uchun tayyor platforma bo'la oladi.

Shunday bo'lsa-da, ushbu imkoniyatlarni ro'yobga chiqarish uchun o'qituvchilarning pedagogik madaniyati va kasbiy tayyorgarligi muhim ahamiyat kasb etadi. O'qituvchi o'z rolini "nazorat qiluvchi"dan "yo'naltiruvchi"ga o'zgartirishi, o'quvchi fikriga ochiq bo'lishi va qarama-qarshi qarashlarni tinch muhokama qilishni o'rgatishi zarur. Shu bois pedagoglarni malaka oshirish tizimida demokratik pedagogika, muloqot madaniyati va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish metodikasiga oid modullarni kuchaytirish maqsadga muvofiq.

Muhokama. Olingan natijalar demokratik ta'limni alohida fan yoki faqat fuqarolik tarbiyasi doirasidagi faoliyat sifatida emas, balki butun ta'lim jarayonini tashkil etish tamoyili sifatida ko'rish maqsadga muvofiqligini ko'rsatadi. Agar ta'lim jarayonida o'quvchining fikri tinglanmasa, tanlov imkoniyati cheklansa yoki xato qilish faqat jazolashga sabab bo'lsa, demokratik qadriyatlar haqidagi nazariy bilim amaliy kompetensiyaga aylanishi qiyin.

Demokratik muhitda o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi muloqotning sifati alohida ahamiyatga ega. O'qituvchi o'quvchining fikrini shunchaki eshitish bilan cheklanmay, uning dalillarini tahlil qilishga, qarama-qarshi nuqtayi nazarlarni ko'rishga va mustaqil xulosa chiqarishga undashi kerak. Bunday pedagogik muloqot tanqidiy fikrlash va kommunikativ kompetensiyaning rivojlanishiga yordam beradi [8].

M. Nussbaumning gumanitar ta'limning demokratiya uchun ahamiyatiga bergan e'tibori ham mazkur masala bilan bog'lanadi. Gumanitar fanlar shaxsga boshqa insonning tajribasi va nuqtayi nazarini tushunish, murakkab ijtimoiy masalalarni tahlil qilish va empatiyani rivojlantirish imkonini beradi. Shu sababli global fuqarolik kompetensiyalarini shakllantirishda faqat kasbiy bilimlar emas, balki insonparvarlik yo'nalishidagi ta'lim ham muhimdir [3]. Bu, ayniqsa, texnik va tabiiy yo'nalishlarda o'qiydigan talabalar uchun dolzarb: ularning kasbiy tayyorgarligi gumanitar va ijtimoiy modullar bilan to'ldirilganda fuqarolik kompetensiyasi to'liqroq shakllanadi.

Muhokama jarayonida demokratik ta'limning ayrim muammoli jihatlari ham aniqlandi. Birinchidan, erkinlikni cheklovsizlik deb tushunish o'quv intizomi va natijadorlikka salbiy ta'sir qilishi mumkin; Berlin tahlili erkinlik uchun shart-sharoit yaratish zarurligini ko'rsatadi, ammo bu o'qituvchining pedagogik mas'uliyatini kamaytirmaydi [1]. Ikkinchidan, Fuko ogohlantirganidek, "demokratik" shakllar (so'rovnoma, kengash, ovoz berish) o'quvchi fikri qarorga haqiqatan ta'sir qilmasa, rasmiy ko'rinishga aylanib qolishi, ya'ni yashirin hokimiyat munosabatlarini yopib turishi mumkin [6]. Uchinchidan, demokratik muhit o'qituvchidan yuqori kasbiy madaniyat, vaqt va tashkiliy moslashuvchanlikni talab qiladi, bu esa katta sinflar va qat'iy dastur sharoitida qiyinchilik tug'diradi.

Tadqiqotning cheklangan jihati shundaki, tahlil asosan nazariy manbalar va demokratik ta'limning tanlangan amaliy modeli asosida olib borildi. Shu bois xulosalarni barcha ta'lim bosqichlariga bir xil darajada tatbiq etish uchun qo'shimcha empirik tadqiqotlar talab etiladi. Kelgusida oliy ta'lim muassasalari va umumta'lim maktablarida demokratik pedagogik muhitning real holatini so'rovnoma, kuzatuv va intervyu metodlari asosida o'rganish, shuningdek, taklif etilgan mexanizmlarning samaradorligini pedagogik tajriba orqali sinab ko'rish maqsadga muvofiq.

Xulosa. Tadqiqot natijalari demokratik qadriyatlar ta'lim jarayonining mazmuni va tashkil etilishiga bevosita ta'sir ko'rsatishini ko'rsatdi. Tenglik, erkinlik, hurmat, fuqarolik mas'uliyati va faol ishtirok kabi tamoyillar o'quvchining faqat bilim darajasini emas, balki uning ijtimoiy xulqi, mustaqil fikrlashi va jamiyatlardagi faol pozitsiyasini ham rivojlantirishga xizmat qiladi.

Demokratik ta'lim global fuqarolik kompetensiyalarini shakllantirish uchun qulay pedagogik muhit yaratadi. Bunday muhitda o'quvchi o'z huquq va majburiyatlarini anglaydi, turli fikrlarni qabul qilishni o'rganadi, qarorlar qabul qilishda mas'uliyatni his qiladi va jamiyatdagi muammolarga befarq bo'lmaslik ko'nikmasini egallaydi.

Shunday qilib, demokratik ta'limni rivojlantirishning asosiy sharti demokratik qadriyatlarni faqat o'quv dasturlariga kiritish emas, balki ularni kundalik pedagogik munosabatlar va ta'lim jarayonining amaliy mexanizmlarida namoyon etishdir. O'quvchiga tanlov, muloqot, mustaqil fikrlash va ijtimoiy ishtirok imkoniyatlari berilgan taqdirdagina global fuqarolik kompetensiyalari barqaror shakllanishi mumkin.

Tadqiqot asosida quyidagi tavsiyalar ilgari suriladi: (1) ta'lim muassasalarida sinf va guruh kengashlari, ishtirokchi baholash kabi mexanizmlarni tizimli joriy etish; (2) o'qituvchilarning malaka oshirish dasturlariga demokratik pedagogika va muloqot madaniyatiga oid modullarni kiritish; (3) texnik va tabiiy yo'nalishlarda ham gumanitar va ijtimoiy modullarni kuchaytirish; (4) ta'lim muhitining demokratikligini baholovchi mezonlar va monitoring vositalarini ishlab chiqish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- [1] Berlin I. Two Concepts of Liberty // Four Essays on Liberty. Oxford: Oxford University Press, 1969.
- [2] Council of Europe. Reference Framework of Competences for Democratic Culture. Vol. 1: Context, Concepts and Model. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2018.
- [3] Nussbaum M. C. Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities. Princeton: Princeton University Press, 2010.
- [4] Руссо Ж.-Ж. Эмиль, или О воспитании. Париж, 1762.
- [5] Neill A. S. Summerhill: A Radical Approach to Child Rearing. New York: Hart Publishing, 1960.
- [6] Foucault M. Discipline and Punish: The Birth of the Prison. New York: Pantheon Books, 1975.
- [7] UNESCO. Global Citizenship Education: Topics and Learning Objectives. Paris: UNESCO, 2015.
- [8] OECD. PISA 2018 Assessment and Analytical Framework. Paris: OECD Publishing, 2019. - DOI: <https://doi.org/10.1787/b25efab8-en>.
- [9] O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni: 2020-yil 23-sentabrdagi O'RQ-637-son.
- [10] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni: 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son.